

УДК 340.12

ПРАВОСВІДОМІСТЬ ЖИТЕЛЯ СЕЛА ЯК СИСТЕМОУТВОРЮЮЧИЙ КОМПОНЕНТ У ВИБОРІ СПОСОБУ ПОВЕДІНКИ

Наталія БРОВКО,

кандидат юридичних наук, доцент,

завідувач кафедри історії, теорії держави і права та державного будівництва Білоцерківського національного аграрного університету

SUMMARY

In article examines phenomenon of consciousness of a resident of Ukrainian village. It is established that his state of consciousness is influenced by situation in country, the Ukrainian mentality, the level of legal knowledge, moral and ethical standards. Real legal consciousness of peasantry is not fully consistent with way law-abiding and moral representative of Ukrainian people. The development of legal consciousness of a resident of Ukrainian village is one of priorities of state and society.

Key words: legal consciousness, level, status consciousness, consciousness of a resident of village.

АНОТАЦІЯ

У статті досліджується феномен правосвідомості жителя українського села. Встановлено, що на стан правосвідомості селянина впливають суспільно-економічна ситуація в державі, український менталітет, рівень отриманих правових знань, моральні та етичні норми. Реальна буденна правова свідомість селянства не цілком відповідає культивованому образу переважно законслухняного та високоморального пересічного представника українського народу. Розвиток правової свідомості жителів села є одним із першочергових завдань держави і суспільства

Ключові слова: правосвідомість, рівень, стан правосвідомості, правосвідомість жителя села.

Постановка проблеми. Україна знаходиться на шляху побудови громадянського суспільства та правової держави. Значний внесок у побудову роблять саме ті, хто проживає на цій території. Саме вони будуть творити і будувати нову державу європейського зразка, саме від них залежить, у якій державі будуть жити вони та їх нащадки. Тому побудову власної держави слід розпочинати з самого себе. Кожен повинен запитати себе, чого він хоче, чого чекає і прагне, на що сподівається у майбутньому, та головне – як цього досягти, і що для цього потрібно.

Процеси становлення української нації ще тривають. І для того, щоб правильно обрати орієнтири для подальшого розвитку, необхідно вдатися до аналізу та дослідження правової свідомості українців, особливо її проявів на буденному рівні.

Чимало істориків, соціологів, філософів приходять до думки, що носієм українського національного генетичного коду було і значною мірою залишається селянство. Його ментальність сприяла виокремленню українського етносу зі східного слов'янства, адже навіть інтелектуальна еліта, яка зазвичай виступає рушієм процесів національного розвитку, в Україні була здебільшого селянського походження. Тож беручись за дослідження правової свідомості українців, слід зупинитися на жителях українського села, як найбільшій (на час становлення нації) соціальної верстви, що тривалий час була уособленням українського народу.

Літературна та й історична традиції схильні ідеалізувати українське селянство, наділяти його усілякими чеснотами, зокрема, простодушністю, чесністю, притаманним почуттям справедливості, відсутністю схильності до правопорушень. Домінування позитивних рис не викликає заперечень. Та чи цілковито відповідає такий образ дійсності, чи є він повним та реалістичним? На жаль, не так багато ми знаємо про пересічного українця-селянина, зокрема, про його правову свідомість. Тому так важливо дослідити правову свідомість українського селянина, зокрема, у період трансформації суспільства.

Метою статті є здійснення філософсько-правового аналізу та дослідження з його допомогою феномену

«правосвідомості» жителя українського села у трансформуючому суспільстві, виявити сутнісні ознаки правосвідомості даної групи та розкрити її змістовні характеристики.

Виклад основного матеріалу. Формування правосвідомості в трансформуючому суспільстві, у тому числі і в українському, є складним та суперечливим завданням. З одного боку, створення демократичної, правової держави передбачає достатньо високий рівень правосвідомості населення, працівників державного апарату, а з іншого – у такому суспільстві відсутні необхідні умови для формування правосвідомості і правової культури, рівень яких традиційно характеризується, як достатньо низький. Враховуючи той факт, що українське селянство є досить специфічною групою, яка володіє правосвідомістю, що деякою мірою відрізняється від правосвідомості інших груп, досить актуальною є проблема формування правосвідомості жителів села в умовах трансформуючого суспільства.

Проблема свідомості настільки глибока, що являється об'єктом досліджень ряду наук. Спочатку уявлення про правосвідомість розвивалася в рамках філософії. У працях великих мислителів античності: Геракліта, Сократа, Платона, Аристотеля, Цицерона з'явилися зачатки розуміння того, що вільну людину і громадянське суспільство пов'язують взаємні права та обов'язки. Людина усвідомлює їх та намагається дотримуватись, якщо мова йде про обов'язки, в міру того, наскільки це можливо в тогочасному суспільстві.

У період Середньовіччя вплив на формування уявлень про правосвідомість зробили праці А. Августина і Ф. Аквінського. До ознак закону вони включили етичну обґрунтованість (вираз добра, правди, справедливості, спрямованість на загальне благо), хоча у світоглядному плані їх творення було повністю залежне від релігії. В епоху Нового часу до проблеми правосвідомості зверталися такі мислителі, як Дж. Локк, Ш.Л. Монтеск'є, Т. Гоббс, Ж.Ж. Руссо, Б. Констан, Дж. Мілль, І. Бентам, Г. Гегель, І. Кант, А. Шопенгауер, Ф. Ніцше та інші. Відправною стала ідея «природного права», адже саме у природних

правах, які отримані людьми від природи і продиктовані одвічним розумом, вбачалися конкретні свободи: свобода в переконаннях та діях, у володінні та розпорядженні власністю, рівність всіх перед законом тощо. Поряд з ідеєю природного права отримали розвиток ідеї громадянського суспільства, правової держави, поділу влади тощо, що на пряму пов'язано з правовою свідомістю людини.

З XIX ст. суттєвий внесок у розвиток концептуальних основ правосвідомості поряд із філософією вносять психологія, юриспруденція, соціологія. Але у вітчизняній науці роль правосвідомості в житті суспільства стала активно обговорюватися лише в другій половині XIX ст. Російські вчені зверталися до розробки ряду проблем правової свідомості, розглядаючи її у взаємозв'язку права і моральності, свободи волі та правової відповідальності (Н.Я. Грот, М.М. Троїцький, А.В. Введенський, Р.С. Фельдштейн та ін). Психологічна теорія Л.В. Петражицького ґрунтується на ідеї єдності емоцій людини та її мотивації у прийнятті рішень та доводить, що саме людина з її психологією впливає на вирішення питань правового регулювання [1, с. 118]. В.А. Ільїн зображував правосвідомість, як «особливий спосіб життя, яким живе душа, предметно і вірно переживає право в його основній ідеї і в його одиничних видозмінах (інститутах), ... і цей спосіб життя вже дано в зародку кожному з людей, і від кожного з нас залежить – усвідомити, розвивати і зміцнити в собі цей зачаток» [2, с. 22].

Представники позитивістської та соціологічної шкіл права (М.М. Ковалевський, Р.Ф. Шершеневич, П.І. Новгородцев та ін) розуміли під правосвідомістю усвідомлену мотивацію учасником правовідносин своєї правомірної поведінки. В кінці XIX – початку XX ст. у Росії почалося інтенсивне проведення досліджень в юридичній психології, а починаючи з другої половини 50-х р. у філософсько-правовій літературі в правосвідомості стали включати новий елемент – правову психологію, пов'язуючи її з почуттями, емоціями, настроями людини [3, с. 62].

За радянських часів з'являється ряд авторів (М.С. Строгович, А.В. Денисов та ін), які розглядали правосвідомість не як усвідомлення суспільного буття, а як певні погляди людей на право, ставлення їх до дії діючого права. Встановлення тоталітарного режиму в нашій країні завадило дослідженню правової свідомості, але з середини XX ст. інтерес до даної проблеми знову зріс.

Не дивлячись на те, що до проблеми правосвідомості людини зверталися досить багато науковців, значна частина її залишилась поза їх увагою. Ми маємо на меті здійснити філософсько-правовий аналіз правосвідомості українського селянства, дослідити та проаналізувати, яким чином рівень їх правосвідомості впливає на прийняття рішень, та яким чином жителі українського села беруть участь у формуванні нової правової держави.

Аналізуючи правосвідомість українського селянства, велику увагу слід приділити соціально-психологічним факторам, які викликають безпосередній вплив на рівень і стан законності і правопорядку. Відомо, що правопорушників відрізняє, передусім, спрямованість особистості, тому аналіз особистості українського селянина також є важливим завданням у ході дослідження його правосвідомості.

В залежності від суб'єкта правосвідомість поділяється на суспільну, групову та індивідуальну. Причому кожна з них тісно переплітається одна з одною, трансформуючись при цьому. Суспільна правосвідомість існує і виявляє себе лише в діяльності індивідів і груп. Говорячи про правосвідомість жителів села, ми говоримо про суспільну свідомість, свідомість українського суспільства; аналізуючи групову правосвідомість, виділяємо українське селянство в окрему групу; досліджуючи індивідуальну

свідомість, звертаємось до правосвідомості окремих індивідів – селян. Осмислення права і ставлення до нього залежать від місця суб'єкта-селянина в суспільній системі, а також від його світогляду, інтересів і потреб. Але правосвідомість жителя села – це не тільки усвідомлення ним права і правових відносин, але і визначення свого місця в правовому суспільстві, вибір своєї правової ролі, своїх юридично значимих цілей і дій.

Україна нині йде шляхом розбудови демократичної правової держави. Утвердження верховенства права з його передумовою рівності всіх громадян перед законом, справжньої незалежності судової гілки влади, ефективності інститутів правопорядку та судочинства у відстоюванні прав та свобод громадян, а також проблеми доступу громадян до справедливості є серед найактуальніших у процесах демократичної трансформації в Україні. Все це свідчить про те, що правосвідомість українського народу, і жителя села в тому числі, відчуває на собі вплив складних соціально-економічних, політичних, ментальних трансформаційних процесів, що здійснюються в країні. І не завжди ці процеси позитивно впливають на свідомість людини та її поведінку, також це стосується й правового життя [4, с. 48].

Поряд із зовнішніми чинниками, які впливають на правосвідомість українського селянина, діють і внутрішні чинники, що ґрунтуються на сформованій індивідуальній правосвідомості, правових знаннях, правових поняттях, уявленнях, поглядах, переконаннях, правових установках, які формуються і розвиваються в процесі життя індивіда. При формуванні правового вчинку головне значення має ставлення селянина до тих правил поведінки, які сформовані в диспозиції певної правової норми, ставлення до наслідків, передбачених в її санкції, а також загальна моральна позиція особистості.

Умови життя сільського мешканця відрізняються від умов життя жителя міста. Матеріальні умови життя українського селянина нижчі, ніж у місті, немає умов для розвитку себе як особистості. Маємо на увазі клуби, секції, гуртки, будинки творчості, інтернет-центри тощо. Окрім того, і заробітки у селах також суттєво відрізняються від міських. Часто сільські жителі не можуть дозволити собі того, що дозволяють жителі міста, і як результат, шукають причину у недосконалому правових норм, їх непотрібності, у некомпетентності влади (як державної, так і місцевої). Все це штовхає селянина до дрібних правопорушень, які, вочевидь, у такій якості селянською свідомістю не сприймаються.

Правосвідомість є однією з форм суспільної свідомості та володіє такими ознаками: вона не тільки відображає соціальну дійсність, але й активно на неї впливає; є віддзеркаленням соціально-економічних відносин людей, виражених у законах суспільства; не може існувати без свого конкретного носія – конкретної людської особистості, груп чи колективів [5, с. 130]. Необхідно відзначити взаємозв'язок особистості і правосвідомості, адже вони не можуть існувати окремо від одного, про що відзначав і В.А. Ільїн: «Кожен із нас має правосвідомість абсолютно незалежно від того, знає він про це чи ні, він піклується про неї, очищаючи її і облагороджуючи, або, навпаки, нехтує нею. Немає людини без правосвідомості, але є безліч людей зі зневажливою, занедбаною, потворною або навіть здичавілою правосвідомістю. Цей духовний орган необхідний людині; він так чи інакше бере участь у всьому житті [2, с. 130].

Як вже зазначалося, правосвідомість невіддільна від особистості. Водночас особистість є одним із суб'єктів права. Якщо визнати право об'єктивною реальністю, то існує і суб'єктивна реакція людей на право, що називають правосвідомістю. Особистість може бути законослухня-

ною, погоджувати свою поведінку з правовими вимогами у зв'язку з усвідомленням його історичної необхідності, загальносоціальної цінності. Однак повага до закону, як внутрішня установка особистості, раціонально-емоційне ставлення до його духу і букви формується на основі визнання цінності закону для особистості. Важливе значення має формування особистості в нормальних умовах соціалізації, правові заборони беруться до відома і стають звичними рамками поведінки; поступово складається соціальний стереотип поведінки особистості. В основі цього стереотипу лежить індивідуальна правосвідомість, що базується на суспільній правосвідомості. У людини формується механізм соціального саморегулювання, тобто звична готовність діяти в даній обстановці певним чином. Тому від рівня, якості, характеру, змісту правосвідомості в значній мірі залежить те, якою буде поведінка людини в суспільстві – правомірною, соціально корисною чи неправомірною, соціально шкідливою та небезпечною.

Правосвідомість є частиною правової сфери, і насамперед обумовлена її впливом. Правові норми відображають правосвідомість, їх знання є показником рівня правової свідомості індивіда чи соціальної групи. Причому відношення індивіда до правових норм не означає відношення до права в цілому, оскільки різні правові норми можуть викликати у людей різну реакцію. На правосвідомість впливає не лише зміст правових норм, а й якісне їх відображення у правових актах, бо їх некоректне формулювання призводить до неоднозначного розуміння їх людиною. Якщо людина має низький або недостатній рівень правових знань (мова йде про жителя села), вона не може правильно інтерпретувати та тлумачити правові норми навіть для самого себе.

Якщо говорити про зміст правосвідомості жителя села, то його правосвідомість визначає, насамперед, якими мають бути діючі норми права, і з цією метою співвідносить їх з реально існуючими суспільними відносинами. Далі особа встановлює, чи є діючі норми адекватними, і, нарешті, виробляє певне ставлення до дотримання або недотримання діючих норм права. В результаті того, як селянин оцінює свої дії, в подальшому це і виступає мотивом його поведінки. Саме тут важливо дізнатись, якими правовими знаннями володіє житель села, як він може пояснити суть правових норм, чи вважає він за необхідне їх дотримання тощо. С.С. Алексєєв у зв'язку з цим точно підмітив, що «ключовий пункт правосвідомості – усвідомлення людьми цінностей природного права, прав і свобод людини, і водночас, уявлення про чинне позитивне право, про те, наскільки воно відповідає природному праву, правовим цінностям та ідеалам» [6, с. 64]. Виконання правових норм значною частиною людей здійснюється свідомо, в силу внутрішнього переконання, що свідчить про важливу і домінуючу роль правосвідомості. Чим вищий її рівень, тим законотворчішою є особистість, тим міцніший правопорядок і законність [7, с. 161–162]. І навпаки, правові норми впливають на правосвідомість, на її розвиток, на формування уявлень про значущість правових приписів. Тому можна з упевненістю говорити про тісний взаємозв'язок права та правосвідомості, так як вони є складовими єдиного механізму, за допомогою якого здійснюється правове регулювання суспільних відносин.

Між правосвідомістю і системою права і законодавства існує тісний взаємозв'язок, оскільки суб'єкти правосвідомості повинні знати і поважати систему права і законодавства. Тож правосвідомість творить право, яке, у свою чергу, впливає на розвиток правосвідомості всіх суб'єктів суспільних відносин. У сільських мешканців навіть без глибоких правових знань, але завдяки впливу моральних та релігійних норм формуються позитивні

установки на правомірну поведінку. Однак знання правових норм ще не гарантує правомірної поведінки, якщо людина зневажливо ставиться до інших соціальних норм, зокрема, норм моралі. Падіння рівня моральності вкрай негативно позначається на правосвідомості: формується зневажливе ставлення до права, а моральні фактори перестають працювати в якості засобу попередження правопорушень. Мораль і право є основними регуляторами суспільних відносин. Інколи норми моралі і права не співпадають. Такі протиріччя спонукають людей замислитися над необхідністю і справедливістю законів. А враховуючи те, що для українського менталітету справедливість є основним критерієм в оцінці соціально-правових явищ та діяльності, то невідповідність закону загальноприйнятним нормам моралі викликає у свідомості негативне відношення до права, законодавства, державної влади. Ось чому для жителя села необхідними і важливими є ґрунтовні правові знання, які мають спиратися на норми моралі. Це залежить, у першу чергу, від виховання у родині та соціумі, а потім від тих правових знань, які дасть їм школа. У деякому для жителя села необхідними і важливими є ґрунтовні правові знання, які мають спиратися на норми моралі. Це залежить, у першу чергу, від виховання у родині та соціумі, а потім від тих правових знань, які дасть їм школа. У деякому для жителя села необхідними і важливими є ґрунтовні правові знання, які мають спиратися на норми моралі. Це залежить, у першу чергу, від виховання у родині та соціумі, а потім від тих правових знань, які дасть їм школа. У деякому для жителя села необхідними і важливими є ґрунтовні правові знання, які мають спиратися на норми моралі. Це залежить, у першу чергу, від виховання у родині та соціумі, а потім від тих правових знань, які дасть їм школа.

При розгляді правосвідомості українського селянина слід безумовно враховувати специфіку українського правового менталітету, який також суттєво впливає на її стан. Так, для українського правового менталітету характерні: по-перше, недбале і негативне ставлення до права і закону, яке одночасно поєднується з правовим ідеалізмом, з вірою в те, що експансія юридичних норм у сфері правового регулювання обов'язково приведе до якісного покращення життя. Обидві форми деформації правосвідомості суттєво гальмують розвиток правової культури, права, праворозуміння, законності і правопорядку; по-друге, сучасна правова ментальність перебуває у стані «ревізії» юридичних цінностей, норм, інститутів, які не відповідають потребам сучасної практики, що підсилює традиційну для української ментальності психологічну амбівалентність; по-четверте, психологічна картина української правової ментальності є багатогранною та поліаспектною. Для неї характерна ірраціональність, алогічність, імпульсивність, найважливіша ідеалістичність, терпимість, прагнення до справедливості і тісний зв'язок із релігійними цінностями; по-п'яте, українська ментальність не може бути поза простором правової культури, однак водночас вона дистанціюється від неї, від її загальнолюдських цінностей; по-шосте, сучасній українській правовій ментальності властива не лише політична демагогія і популізм, але й еkleктичність уявлень, ідеологічна сумбурність, непостійність і непослідовність поглядів [8, с. 132–134].

Важливим чинником, що визначає поведінку людини в суспільстві, є її суб'єктивне ставлення до права. Серед елементів правосвідомості жителя села можна виділити такі:

- знання селян про право, як регулятивний інститут суспільних відносин; ступінь укорінення правових цінностей на ментальному рівні;
- характер ставлення до правових феноменів, явищ, інституцій, права у цілому, чинних правових норм, правосуддя, правоохоронних органів і їх діяльності тощо;
- уявлення щодо власних прав і свобод, міри та характеру юридичної відповідальності за недотримання чи порушення правових приписів;

– знання про види і форми соціальної діяльності, що підлягають правовому врегулюванню [9, с. 132–134].

Висновки. Визначені в Конституції України завдання зі створення демократичної, соціальної, правової держави не можуть бути вирішені без певного рівня правосвідомості і правової культури суспільства. Адже відомо, що саме правосвідомість і правова культура є найважливішими чинниками, які сприяють становленню правової системи держави і демократичних засад суспільства, впливають на регулювання всього спектра соціальних відносин у ньому, підтримують і закріплюють його цілісність, стабільний правопорядок.

Розглядаючи правосвідомість, як відношення людей до права, одні автори вважають, що це відношення тільки до діючого права, а інші – і до минулого, і до бажаного. Правосвідомість являє собою не тільки ставлення до існуючого правопорядку, але і глибоке усвідомлення умов життя, потреб і інтересів людей, особисте відношення до тих життєвих реалій, які регулюють та охороняють правові норми. Розуміючи правосвідомість як сукупність почуттів, настроїв, теорій, уявлень, поглядів, у яких виражене ставлення людей до чинного права, до новостворених юридичних норм, ми тим самим обмежуємо правосвідомість проблемою відображення правових норм, адже джерелом та основою правосвідомості є суспільні відносини, врегульовані нормами права, і тільки потім, власне, норми права.

Індивідуальна правосвідомість українського селянина являє собою інтегральне особистісне утворення, що розвивається під впливом зовнішніх і внутрішніх умов, що відображає дійсність у формі правових знань, емоцій, почуттів, оцінних відносин до права і практики його застосування, правових переконань, ціннісних орієнтацій і правових настанов, що проявляється в поведінці, діяльності і стосунках людини з навколишнім світом та регулює його поведінку в юридично значущих ситуаціях. Реальна буден-

на правова свідомість селянства не цілком відповідає культивованому образу переважно законослухняного та високоморального пересічного представника українського народу.

Тому розвиток правової культури, виховання правової свідомості жителів села є одним із першочергових завдань держави і суспільства. Для цього слід розробити систему заходів, які будуть сприяти поставленому завданню.

Список використаної літератури:

1. Петражицкий Л.И. Теория права и государства в связи с теорией нравственности / Л.И. Петражицкий. – СПб.: Типография «Слово», 1907. – 309 с.
2. Ильин И.А. О сущности правосознания // И. А. Ильин. – Соч. : в 2 т. / И.А. Ильин. – М.: Медиум, 1993. – Т. 1. – Философия права. Нравственная философия. – С. 73–300.
3. Новгородцев П.И. Нравственный идеализм в философии права / П.И. Новгородцев // Проблемы идеализма. – М., 1902. – С. 34–53.
4. Степаненко В.П. Національні закони та регіональні етноси: правова культура в українських регіональних вимірах / В.П. Степаненко // Наук. зап. – Т. 58. – Соціологічні науки. – К. : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – 48 с.
5. Васильев В.Л. Юридическая психология. – М., 1991.
6. Алексеев С.С. Государство и право. – Учебное пособие. – М., 2006.
7. Общая теория права и государства: Учебник / Под ред. В.В. Лазарева. – М., 1994.
8. Дзьобань О.П. Українська національна правова ментальність: специфіка філософсько-правової рефлексії / О.П. Дзьобань // Методологічні проблеми правової науки. Матеріали міжнар. наук. конф. – Харків, 13–14 грудня 2002 р. – X. : Право, 2003. – С. 132–134.
9. Соціологія права : підручник для студ. юрид. спец. вищих навч. закладів / за ред. Л.М. Герасіної, Н.П. Осипової. – К. : Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. – 170 с.